

**Монгол Улсын Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн эдийн
засгийн онол - арга зүйн үүднээс дүн шинжилгээ хийх нь**

**Analyzing the Constitution of Mongolia from Theoretical and
Methodological Approach of Constitutional Economics**

Хаянхярваагийн Сэлэнгэ

Хууль зүйн ухааны доктор (Ph.D.).

*Монгол Улсын Их Сургуулийн
Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэнгийн захирал*

Улаанбаатар хот, Монгол Улс

Selenge_kh@num.edu.mn

© Kh.Selenge, 2025

[Attribution-NonCommercial 4.0 International
\(CC BY-NC 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

[Товч утга]

БНМАУ-лс нь анхдугаар Үндсэн хуулийг баталж, үндсэн хууль ёсны хөгжлийн үндэс суурь тавигдсанаас хойш 100 жил болжээ. Монгол Улс нь ардчилсан үндсэн хууль ёсны чиг хандлагаар тууштай хөгжиж, улс төр, нийгэм, эдийн засгийн өөрчлөлт шинэчлэлийг хийж байгаа ч, нийгэм – эдийн засгийн хөгжил тодорхой түвшинд хүрээгүй байх тул өнөөгийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн зохицуулалтад дүн шинжилгээ хийх шаардлагыг бий болгож байна. Иймд “Монгол Улсын Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онол – арга зүйн үүднээс дүн шинжилгээ хийх нь” илтгэлийн хүрээнд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн эдийн засгийн эрх зүйн зохицуулалтыг түүхэн үүднээс авч үзэхээс гадна Үндсэн Хуулийн эдийн засгийн онол – арга зүйд тулгуурлан өнөөгийн Үндсэн Хуулийн эдийн засгийн зохицуулалтад дүн шинжилгээ хийсэн болно. Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онол болон тоглоомын онол арга зүйд үндэслэн Үндсэн хуулийн эдийн засгийн зохицуулалтын сул талыг илрүүлж, түүнийг сайжруулах арга замыг тодорхойлсон явдал нь онол – практикийн чухал ач холбогдолтой юм.

[Түлхүүр үг]

Эдийн засаг, санхүү, Үндсэн хууль, Үндсэн хуулийн эдийн засаг, Үндсэн хуулийн хязгаарлалт.

I. Оршил

Монгол Улс нь ардчилсан шинэ үндсэн хуулийг батлан хэрэгжүүлээд 30 гаруй жил болж, улс төр, нийгэм, эдийн засгийн өөрчлөлт шинэчлэлийг хийж байгаа ч, нийгэм – эдийн засгийн хөгжил тодорхой түвшинд хүрээгүй байхаас гадна улсын төсвийн хөрөнгө, мөнгийг үр ашиггүй зарцуулах, нийтийн өмчийг шамшигдуулан ашиглах зэрэг эдийн засгийн томоохон зөрчил, гэмт хэрэг буурахгүй байгаа явдал нь Үндсэн хуулийн эрх зүйн зохицуулалтад дүн шинжилгээ хийх шаардлагыг бий болгож байна. Иймд “Монгол Улсын Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онол – арга зүйн үүднээс дүн шинжилгээ хийх нь” сэдвийн хүрээнд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн эдийн засгийн эрх зүйн зохицуулалтыг түүхэн үүднээс авч үзэхээс гадна Үндсэн Хуулийн эдийн засгийн онол – арга зүйд тулгуурлан өнөөгийн Үндсэн Хуулийн эдийн засгийн зохицуулалтад дүн шинжилгээ хийсэн болно.

Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онол болон тоглоомын онол арга зүйд үндэслэн Үндсэн хуулийн эдийн засгийн зохицуулалтын сул талыг илрүүлж, харьцуулсан эрх зүй судлалын үүднээс дэлхийн улс орнуудын Үндсэн хуулийн эрх зүйн зохицуулалтыг судлан шинжилж, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн эдийн засгийн зохицуулалтыг сайжруулах арга замыг тодорхойлохыг оролдлоо.

“Монгол Улсын Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онол – арга зүйн үүднээс дүн шинжилгээ хийх нь” сэдэвт судалгааны илтгэл нь Үндсэн хуулийн эдийн засгийн зохицуулалтыг сайжруулах, улмаар ардчилсан улс орнуудын нэгэн адил фискаль Үндсэн хууль руу чиглэн хөгжихөд онол – практикийн чухал ач холбогдолтой гэж үзэж байна.

II. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн эдийн засгийн зохицуулалт: Түүх ба эдүгээ

Монгол Улс нь түүхэн 100 жилийн хугацаанд дөрвөн Үндсэн хуулийг батлан хэрэгжүүлжээ. БНМАУ-ын анхдугаар Үндсэн хуулийг 1924 онд баталсан бөгөөд энэхүү Үндсэн хуулиар хаант төрийг халж, бүгд найрамдах тусгаар тогтносон төрийг байгуулж, өнөөгийн ардчилсан төрт ёсны үндсийг тавьснаараа түүхэн ач холбогдолтой билээ.

БНМАУ –ын анхдугаар Үндсэн хуулиар улс төр, нийгэм, эдийн засгийн үндэс, төрийн байгууллагын тогтолцоог тодорхойлсноос гадна “Улсын орлого зарлагын эрхийн тухай” гэсэн бие даасан 5 дугаар бүлэгт нийт 10 зүйлээр улсын эдийн засаг, санхүү, төсвийн

эрх зүйн зохицуулалтыг тусгаснаараа онцлог байна. “Улсын орлого зарлагын эрхийн тухай” гэсэн бие даасан 5 дугаар бүлгийн 37 дугаар зүйлд: “Тус улсын аливаа орлого зарлагыг бүх улсын төсөвлөсөн дансанд нэгтгэвэл зохино”¹ гэж улсын санхүү нэгдсэн байх зарчимд үндэслэгдэхийг, 41 дүгээр зүйлд: “Ямар ч зүйлд хэрэв улсын төсөвлөсөн данснаа оруулж үл батлагдсан... бол улсын сангаас гаргаж үл болно”², 42 дугаар зүйлд: “Улсын орлого, зарлагын дансаар тавьж олгосон зүйлийг уг зориулсан зүйлд шууд зарах ба нэгэнт батлагдсан төсөвлөлийн доторх зүйл, ялгаварлан хэтрүүлэлгүй зарахаас гадна Засгийн газраас тусгай тогтсон зүйлгүй бол бусад зүйлд хэрхэвч зарж үл болно”³ гэж хуульд зааснаас гадуур төсвийн хөрөнгийг зарцуулахгүй байх, төсвийн зарлага урьдчилан тодорхойлогдсон тодорхой байх зэрэг төсвийн суурь зарчмыг тусгасан нь сайн талтай байна.

БНМАУ-ын 1940 оны Үндсэн хуулиар эдийн засгийн эрх зүйн зохицуулалтын суурь үндсийг “БНМАУ-ын төсөв” (72-79-р зүйл) гэсэн бие даасан 8 дугаар бүлэгт тусган зохицуулж байжээ. Улсын төсөв, санхүүгийн үндсэн зарчмуудыг тусгаснаас гадна төсвийн тухай хуульчлан зааж, тус улсын санхүүгийн бодлогыг төрийн гол хуулиар зарчмын хувьд баталгаажуулсан байна. Энэ хуульд улс орны хөгжлийн чиг хандлага, зорилго зорилтыг улсын төлөвлөгөөний үндсэн дээр удирдан явуулж, биелэлтийг хангах, санхүүгийн бодлого, төсвийн эрх зүйн асуудлыг хуульчилж баталгаажуулсан байна. Тухайлбал: БНМАУ –ын төсвийн асуудлыг Сангийн яам эрхлэх, түүнийг Сайд нарын Зөвлөл хянан үзэж, Улсын Их Хурал баталж байхаар хуульчилжээ. Улсын Их Хурал төсвийн төслийн асуудлыг хэлэлцэхдээ Засгийн газрын илтгэлээс гадна төсвийн комиссын санал дүгнэлтийг сонсож байхыг хуульчилснаас гадна төсвийг улсын ба орон нутгийн гэж зааглахаар хуульчилсан байна. Мөн БНМАУ-ын 1940 оны Үндсэн хуулийн 76 дугаар зүйлд “Улсын төсөвт төсөвлөгдөөгүй буюу эсхүл Улсын Их Хурлын Тэргүүлэгчид буюу Сайд нарын Зөвлөлөөс тухайн зардлыг зарах тусгай шийдвэргүй бол улсын хөрөнгөнөөс ямар ч зардлыг гаргаж үл болно”⁴ гэж төрийн шийдвэр, эрх зүйн зохицуулалтгүй төсөв хөрөнгийг хууль бусаар зарцуулахыг хориглож байжээ.

БНМАУ-ын 1960 оны Үндсэн Хуульд “Төрийн эдийн

¹ БНМАУ –ын 1924 оны Үндсэн хууль, Монгол Улсын 1924, 1940, 1960, 1992 оны Үндсэн хууль, Улаанбаатар, 2021, 14 дэх тал

² БНМАУ –ын 1924 оны Үндсэн хууль, Монгол Улсын 1924, 1940, 1960, 1992 оны Үндсэн хууль, Улаанбаатар, 2021, 15 дахь тал

³ Мөн тэнд

⁴ БНМАУ –ын 1940 оны Үндсэн хууль, Монгол Улсын 1924, 1940, 1960, 1992 оны Үндсэн хууль, Улаанбаатар, 2021, 70 дахь тал

засгийн үндсэн зарчим ба үүрэг” гэсэн бие даасан 2 дугаар бүлэгт нийтийн болон амины өмчийн хэлбэр, социалист өмчийн зарчмыг тодорхойлсон байх боловч төсвийн талаар зохицуулсан заалт байхгүй байгаа нь онцлог байна. Харин Ардын Их Хурлын болон Сайд нарын Зөвлөлийн бүрэн эрхэд төсвийн эрх мэдлийг зохицуулсан заалт (20 з, 41 б)⁵ байна. Мөн тус Үндсэн хуульд төрийн социалист аж ахуйн тогтолцоонд дангаар үндэслэсэн эдийн засгийг бүхэлд нь төвлөрсөн төлөвлөгөөгөөр зохицуулах гэсэн социалист нийгмийн эдийн засгийн зохицуулалтыг хуульчилсан ажээ.

1990 оны ардчилсан хувьсгалын үр дүнд, шинэ Үндсэн хуулийг 1992 онд батлан гаргаж “Монгол Улс нь хүмүүнлэг, ардчилсан иргэний нийгэм цогцлуулан хөгжүүлэх”-ийг эрхэм зорилгоо болгож, нийгэм-эдийн засаг, эрх зүйн хүрээнд томоохон өөрчлөлтүүдийг хийх үндсийг тавьсан байна. Үндсэн хуулийн 1 дүгээр бүлгийн 5, 6-р зүйлд өмчийн харилцааны тухай, 2 дугаар бүлгийн 16-р зүйлийн 13-д хүний өмчлөх эрхийг, 3 дугаар бүлгийн 25, 35-р зүйлд Улсын Их Хурал, Засгийн газрын эдийн засгийн эрх мэдлийг тодорхойлсон байна. Өмнөх Үндсэн хуулиудтай харьцуулан авч үзвэл, энэхүү Үндсэн хуульд эдийн засаг, төсвийн асуудлыг зохицуулсан бие даасан бүлэг байхгүй байна.

1992 оны Үндсэн хуульд Монгол Улсын эдийн засгийн харилцааг зохицуулж буй үзэл баримтлалыг дараах байдлаар ангилж болохоор байна. Үүнд:

- Монгол Улсын эдийн засгийн үндэс, зарчмыг тодорхойлсон,
- Хүний эрхийн хүрээнд эдийн засгийн эрхийг баталгаажуулсан
- Төрийн эдийн засаг, санхүүгийн бодлогын шийдвэр гаргах, хэрэгжүүлэх ажиллагааны үндсийг тодорхойлж өгсөн.

1992 оны Үндсэн хуулийн 5 дугаар зүйлийн 5.1-д: “Монгол Улс дэлхийн эдийн засгийн хөгжлийн түгээмэл хандлага, өөрийн орны өвөрмөц онцлогт нийцсэн олон хэвшил бүхий эдийн засагтай байна”⁶ гэж тунхагласнаар социалист өмчийг халж, эдийн засгийн үндсийг олон хэвшил бүхий эдийн засаг болохыг тодорхойлж, чөлөөт зах зээлийн тогтолцоо руу шилжих болов.

Социалист нийгмийн үед хүний суурь үндсэн эрхийн нэг болох хувийн өмчийг өмчлөх эрхийг 70 гаруй жил үгүйсгэж ирснийг халж, 1992 оны Үндсэн хуулиар “Төр нь нийтийн болон хувийн өмчийн аливаа хэлбэрийг хүлээн зөвшөөрч, өмчлөгчийн эрхийг хуулиар

⁵ БНМАУ –ын 1960 оны Үндсэн хууль, Монгол Улсын 1924, 1940, 1960, 1992 оны Үндсэн хууль, Улаанбаатар, 2021, 95,103 дахь тал

⁶ Монгол Улсын Үндсэн Хууль, Улаанбаатар, 1992, 5 дугаар зүйлийн 1

хамгаална”⁷, “Монгол Улсын иргэн... хөдлөх, үл хөдлөх хөрөнгө шударгаар олж авах, эзэмших, өмчлөх, өв залгамжлуулах эрхтэй. Хувийн өмчийг хууль бусаар хураах, дайчлан авахыг хориглоно. Төр, түүний эрх бүхий байгууллага нь нийгмийн зайлшгүй хэрэгцээг үндэслэн хувийн өмчийн эд хөрөнгийг дайчлан авбал нөхөх олговор, үнийг төлнө”⁸ гэж зааснаар Монгол Улс нь хүний хувийн өмчийн эрхийг хүлээн зөвшөөрч, түүнийг хамгаалан баталгаажуулж өгөв.

Монголчууд түүхэндээ газрыг “амьдралын үндэс”, “улсын өмч” хэмээн үзэж, иргэнд өмчлүүлж байсангүй⁹. Харин 1992 оны Үндсэн Хуулиар “Бэлчээр, нийтийн эдэлбэрийн ба улсын тусгай хэрэгцээнийхээс бусад газрыг зөвхөн Монгол Улсын иргэнд өмчлүүлж болно”¹⁰ хэмээн зааснаар эрх зүйн тогтолцоонд газрын эрх зүйн шинэ харилцааг бий болгов.

Социалист нийгмийн үед 1924 оны 11 дүгээр сарын 26 –нд баталсан анхны Үндсэн хуульд: “Монгол Улсын хязгаарын дотор бүхий газар ба уурхай хийгээд ой мод, ус ба мөн тэдгээрийн баялгууд бол эрт цагаас нааш ард нийтийн хөрөнгө байсаар ирсэн зан суртал нь чухам одоогийн ард улсын ёсонд нийлэлцэх тул энэхүү хөрөнгө бүрнээ ардын мэдэлд байвал зохих бөгөөд энэ тухай хувийн өмч байгуулж үл болно”¹¹ гэж хуульчлан бататгажээ.

1940, 1960 оны Үндсэн хуулиар “Бүх газар, түүний хөрсөн доорх баялаг, ой мод, гол ус, тэдгээрийн баялаг улсын өмч, өөрөөр хэлбэл бүх ард түмний хөрөнгө мөн”¹² гэж газар өмчлөгч субъектийг тодорхой зааж өгсөн боловч зарим судлаачдын үзлээр газар нь ард түмний хөрөнгө байсан эсэх нь эргэлзээтэй бүрхэг асуудал юм. Доктор, профессор Н. Лүндэндорж: “Удаа дараагийн “Үндсэн хууль”-д ард түмний хөрөнгө гэж тодорхойлсон хэдий ч төр, ард түмнийх хэрэг дээрээ байсан эсэх нь эргэлзээтэй тул уг асуудал мөн бүрхэг хэвээр үлдэж байгаа юм. Монгол Улсын газрын эрх зүйн харилцааны шинэ үеийг 1992 оны “Үндсэн Хууль” эхлүүлсэн билээ. Үүний гол үзэл баримтлал нь хүний эрх, эрх чөлөөний хэрэгжилтийн үндэс болсон үл хөдлөх хөрөнгө, түүний үндсэн объект газрыг өмчлөх эрхийг нээж өгч газар өмчлөлийн моно зарчмаас, плюрал зарчимд шилжсэн явдал мөн. Энэ нь өнгөц харахад иргэнд газар өмчлөх нэг эрхийг нээж өгсөн мэт боловч уг чанартаа 1924 оноос хойш тунхагласан хүний эрхийн

⁷ Монгол Улсын Үндсэн Хууль, Улаанбаатар, 1992, 5 дугаар зүйлийн 2

⁸ Монгол Улсын Үндсэн Хууль, Улаанбаатар, 1992, 16 дугаар зүйлийн 3

⁹ Академич Ш.Нацагдорж “...монголд газар нь дорно зүгийн орон лугаа адил гол төлөв улсын өмч байжээ” гэж тэмдэглэжээ, Ш.Нацагдорж, “Сум, хамжлага, шавь ард”, Улаанбаатар, 1972, 53 дахь тал

¹⁰ Монгол Улсын Үндсэн Хууль, Улаанбаатар, 1992, 6 дугаар зүйлийн 3

¹¹ БНМАУ -ын Үндсэн хууль, 1924, Гуравдугаар зүйлийн 1

¹² БНМАУ -ын Үндсэн хууль, 1960, 10 дугаар зүйл

заалтууд хэрэгжих үндэс суурь болсон юм” гэж тэмдэглэсэн байна¹³.

Ийнхүү 1992 оны Үндсэн хуулиар Монгол хүн газар өмчлөх эрхтэй болсноор хүний эдийн засгийн эрхийг хэрэгжүүлэх үндсийг тавьсан төдийгүй эрх зүйн шинэ харилцаа үүсэж хөгжих үндсийг бий болгов.

Аливаа Үндсэн хуулийн эдийн засгийн зохицуулалтын нэг гол үзэл баримтлал нь улс төрийн хүрээнд эдийн засаг, санхүүгийн бодлогын шийдвэр гаргах, хэрэгжүүлэх ажиллагааны үндсийг тодорхойлж өгөх явдал билээ. Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулиар эдийн засаг, санхүүгийн бодлогын шийдвэр гаргах, хэрэгжүүлэх ажиллагааны үндсийг “Төр нь үндэсний эдийн засгийн аюулгүй байдал, аж ахуйн бүх хэвшлийн болон хүн амын нийгмийн хөгжлийг хангах зорилгод нийцүүлэн эдийн засгийг зохицуулна”¹⁴ хэмээн тодорхойлж өгсөн юм. Мөн Монгол Улсын Үндсэн хуулиар төрийн санхүү, зээл, албан татвар, мөнгөний бодлого, улсын эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн үндсэн чиглэлийг боловсруулж тодорхойлон, улмаар бүс нутгийн хөгжлийн асуудлаар арга хэмжээ боловсруулж хэрэгжүүлэх Улсын Их Хурал, Засгийн газрын бүрэн эрхийг тодорхойлж өгсөн байна.

III. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн сул тал ба өнөөгийн Монгол Улсын эдийн засгийн нөхцөл байдал

Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хууль нь ардчилсан нийгмийг хөгжүүлэх нийгэм – эдийн засаг, улс төр - эрх зүйн үндсийг тавьснаар 30 гаруй жил болжээ. Үндсэн хуулиар хүний хувийн өмчийн эрхийг хүлээн зөвшөөрч, эдийн засгийн эрх, эрх чөлөө хэрэгжих үндсийг тодорхойлсноор нийтийн болон хувийн өмчийн олон хэлбэрт суурилсан эдийн засгийн хэвшлийг бий болгосон байна.

Үндсэн хуулийн эдийн засгийн бодлого, зохицуулалтыг хэрэгжүүлэх Монгол Улсын үндэсний хөгжлийн бодлого, хөтөлбөр, хууль, тогтоомжууд батлагдан гарч хэрэгжиж байна.

Монгол Улсын Үндсэн хууль болон холбогдох хууль тогтоомжуудаар эдийн засгийн ихэнх харилцаа нь зохицуулагдаж байгаа ч, эдийн засгийн хөгжил нь тогтвортой бус байна. 2000 оноос Монгол улс нь уул уурхайн салбарт хөрөнгө оруулагчдын анхаарлыг ихээхэн татах болсон бөгөөд 2010 оноос уул уурхайн салбарын гадаадын хөрөнгө оруулалт нэмэгдсэнээр Монгол улсын эдийн засгийн өсөлт нэмэгдэх хандлагатай болсон юм. Гэвч өнөөгийн

¹³ Н.Лүндэндорж, Шилжилтийн үе: Улс төр, эрх зүйн асуудал, Улаанбаатар, 2010, 280 дахь тал

¹⁴ Монгол Улсын Үндсэн Хууль, Улаанбаатар, 1992, 5 дугаар зүйлийн 4

байдлаар Монгол Улсын эдийн засгийн нөхцөл байдал зохистой бус, гадаад өрийн хэмжээ сайн буурахгүй байна. Өнөөгийн Монгол Улсын эдийн засгийн нөхцөл байдлыг авч үзвэл:

Улсын нэгдсэн төсвийн нийт тэнцвэржүүлсэн орлого, тусламжийн хэмжээ 2023 оны урьдчилсан гүйцэтгэлээр 23.2 их наяд төгрөгт хүрч, 2015 оноос 17.2 (3.9 дахин) их наяд төгрөгөөр, 2019 оноос 12.3 (2.1 дахин) их наяд төгрөгөөр, өмнөх оноос 6.1 (35.6%) их наяд төгрөгөөр тус тус өсжээ. Мөн улсын нэгдсэн төсвийн зарлага, эргэж төлөгдөх цэвэр зээлийн хэмжээ 2023 онд 22.5 их наяд төгрөгт хүрч, 2015 оноос 15.3 (3.1 дахин) их наяд төгрөгөөр, 2019 оноос 10.8 (92.5%) их наяд төгрөгөөр, өмнөх оноос 4.3 (23.7%) их наяд төгрөгөөр тус тус өсжээ¹⁵.

Нэгдсэн төсвийн тэнцвэржүүлсэн тэнцэл 2015 онд 1.2 их наяд, 2019 онд 756.2 тэрбум, 2022 онд 1.0 их наяд төгрөгийн алдагдалтай гарч байсан бол 2023 онд 763.4 тэрбум төгрөгийн ашигтай гарчээ.

Хүснэгт. Улсын нэгдсэн төсвийн орлого, зарлага, тэнцэл

Үзүүлэлт	2015	2019	2022	2023	2024 I-III	Өөрчлөлт 2023/22	
	тэрбум төгрөг					Дүн	Хувь
Нийт тэнцвэржүүлсэн орлого, тусламжийн хэмжээ	5 981.1	10 905.5	17 126.9	23 217.9	7 321.9	6 091.0	35.6
Нийт зарлага, цэвэр зээлийн хэмжээ	7 138.0	11 661.7	18 159.7	22 454.5	5 695.3	4 294.8	23.7
Төсвийн тэнцэл	-1 156.9	-756.2	-1 032.7	763.4	1 626.5	-	-

Улсын нэгдсэн төсвийн тэнцвэржүүлсэн орлого 2023 оны байдлаар ДНБ-ий 33.7 хувь, харин төсвийн зарлага 32.6 хувийг тус тус эзэлж байна. Төсвийн орлого, зарлагын ДНБ-д эзлэх хувийг 2022 оны байдлаар Азийн зарим улсуудтай харьцуулахад манай улсынх

¹⁵ Монгол Улсын нийгэм, эдийн засгийн танилцуулга, 2019 – 2023, Улаанбаатар, 2024 <https://www.nso.mn/>

өндөр байна¹⁶.

Монгол Улсын нийт гадаад өрийн хэмжээ 2015 онд 22.7 тэрбум ам доллар, 2019 онд 30.7 тэрбум ам.доллар байсан бол 2023 онд 34.6 тэрбум ам.долларт хүрч, өмнөх оноос 3.7 (1.2 тэрбум ам.доллар) хувиар өссөн байна. Улсын нийт гадаад өр 2023 оны эцэст 2015 оноос 11.9 (52.2%) тэрбум ам.доллар, 2019 оноос 3.9 (12.7%) тэрбум ам.доллороор тус тус өссөн байна. Улсын нийт гадаад өр 2023 онд 2015 оноос өсөхөд шууд хөрөнгө оруулалт, компани хоорондын зээллэг 3.7 (33.3%) тэрбум ам.доллар, бусад салбарынх 4.5 (2.2 дахин) тэрбум ам.доллар, Засгийн газрынх 4.2 (2.1 дахин) тэрбум ам.доллараар өссөн нь нөлөөлсөн байна. Харин Төв банкнаас бусад хадгаламжийн байгууллагынх 392.5 (18.4%) сая ам.доллараар, Төв банкны гадаад өр 174.8 (8.9%) сая ам.доллараар тус тус буурчээ¹⁷.

Хүснэгт Нийт гадаад өр

Үзүүлэлт	2015	2019	2022	2023	Өөрчлөлт 2023/22	
	сая америк доллар				Дүн	Хувь
Нийт гадаад өр	22 717.8	30 702.3	33 344.8	34 569.8	1 225.0	3.7
Засгийн газар	3 759.9	7 806.2	8 012.5	7 925.3	-87.2	-1.1
Төв банк	1 959.6	1 984.7	2 179.0	1 784.8	-394.2	-18.1

Тэгэхээр төрийн бодлого Үндсэн хууль болон холбогдох хууль тогтоомжуудад тусгагдаж, эдийн засгийн харилцааг зохицуулаад байхад яагаад эдийн засаг зохистой байж чадахгүй байна вэ? гэсэн асуулт зүй ёсоор тавигдаж байна.

New.mn сайтаас “Та Монголын эдийн засгийн хямралд юу буруутай гэж үзэж байна вэ? гэсэн олон нийтийн дунд явуулсан санал асуулгын дүнг харвал санал асуулгад оролцсон хүмүүсийн ихэнх нь буюу 46.3 хувь нь хуулийг буруутгасан¹⁸ байгаа нь анхаарал татаж байгаа бөгөөд олон нийтийн саналыг үгүйсгэх аргагүй байна. Учир нь эдийн засгийн харилцааг зохицуулж буй хууль тогтоомжууд нь эдийн засгийн болон эрх зүйн шинжлэх ухааны орчин үеийн онол арга зүйд үндэслэгдээгүй, шинжлэх ухаан технологийн хөгжлийг төдийлөн сайн харгалзан үзээгүй, нийгмийн амьдралтай нийцэхгүй байхаас

¹⁶ Монгол Улсын нийгэм, эдийн засгийн танилцуулга, 2019 – 2023, Улаанбаатар, 2024 <https://www.nso.mn/>

¹⁷ Мөн тэнд

¹⁸ “Та Монголын эдийн засгийн хямралд юу буруутай гэж үзэж байна вэ? Гэсэн олон нийтийн дунд явуулсан санал асуулгын дүнг харвал 46.3 хувь нь тогтворгүй хууль тогтоомж, 44.8 хувь нь популист улс төрчид, үлдсэн 8.9 хувь нь туйлшрал, түүхий эдийн үнийн бууралт гэж үзсэн байна. www.news.mn

гадна суурь тулгуур хууль болох Монгол Улсын Үндсэн хуулийн эдийн засгийн тогтолцоо сул байна.

Иймд Монгол Улсын Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онол - арга зүйн үүднээс анализ хийж үзье.

Монгол Улсын Үндсэн хуульд эдийн засаг, санхүүгийн бүрэн эрхийг тодорхойлсон 2 заалт байна. Үүнд:

1. Улсын Их Хуралд төрийн санхүү, зээл, албан татвар, мөнгөний бодлого, улсын эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн үндсэн чиглэлийг тодорхойлж, Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр, улсын төсөв, түүний гүйцэтгэлийн тайланг батлах онцгой эрхийг олгосон¹⁹ /25.1.7/,

2. Засгийн газар нь улсын эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн үндсэн чиглэл, улсын төсөв, зээл, санхүүгийн төлөвлөгөөг боловсруулж Улсын Их Хуралд өргөж, гарсан шийдвэрийг биелүүлэх /38.2.2/, салбарын ба салбар хоорондын, түүнчлэн бүс нутгийн хөгжлийн асуудлаар арга хэмжээ боловсруулж хэрэгжүүлэх /38.2.3/, хүрээлэн байгаа орчныг хамгаалах, байгалийн баялгийг зүй зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх арга хэмжээ авах /38.2.4/ бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ гэжээ.

Монгол Улсын Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онол - арга зүйн үүднээс анализ хийж үзвэл,

- Монгол Улсын Үндсэн Хуульд эдийн засаг, санхүүгийн бүрэн эрхийг ерөнхий байдлаар тодорхойлсон байна.

- Монгол Улсын Үндсэн хуульд төрийн эдийн засаг, санхүүгийн эрх мэдлийг хязгаарласан, эрх мэдэл тодорхой байх, шийдвэр гаргах дүрэм тогтоогоогүй байна.

- Монгол Улсын Үндсэн хуульд нийтийн санхүүгийн салбарын төрийн үйл ажиллагааны стандарт, төрийн эрх мэдлийг хязгаарлах асуудлыг зохицуулсан зохицуулалт байхгүй байна.

Монгол Улс нь Үндсэн хуулиараа эрх зүйд захирагдах ёс, зах зээлийн эдийн засгийн тулгуур зарчмыг хүлээн зөвшөөрсөн ч, Үндсэн хуулийн эдийн засгийн тогтолцоонд татварын институтийг нарийвчлан зохицуулаагүй, мөнгөний болоод сангийн бодлого бүрэн тусгагдаагүй, улсын төсвийг батлах, зарцуулах ажиллагаа нарийвчлан тусгагдаагүй, төрийн санхүү, зээл, албан татвар, мөнгөний зэрэг эдийн засгийн бодлогыг тодорхойлох эрхийг Улсын Их Хурал, Засгийн газарт ямар нэгэн хязгаарлалтгүйгээр олгосон нь улс төрчдийн дураараа авирлах бололцоог олгож байна. Тухайлбал,

¹⁹ Үндсэн хуулийн 25.1.7-д “Улсын Их Хурал... төрийн санхүү, зээл, албан татвар, мөнгөний бодлого, улсын эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн үндсэн чиглэлийг тодорхойлж, Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр, улсын төсөв, түүний гүйцэтгэлийн тайланг батлах” онцгой бүрэн эрхэд хадгалж шийдвэрлэнэ” гэжээ.

- Улсын төсөв нь улс орны эдийн засгийн хөгжлийн түвшин, хэмжээг илэрхийлдэг билээ. Гэтэл Монгол Улсын Үндсэн хуульд улсын төсвийг боловсруулах, батлах үйл ажиллагааны талаар болон төсвийн гүйцэтгэлийг хянах зохицуулалт байхгүй байна. Жил бүр дотоодын нийт бүтээгдэхүүн өсөж, жил бүрийн төсөв нэмэгдэж байгаа үзүүлэлт статистик тоо баримтаар гарч байгаа ч, эдийн засгийн нөхцөл байдал, иргэдийн амьжиргаа сайн дээшлэхгүй байна. Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн /ДНБ/ жил бүр өсөн нэмэгдэж, эдийн засаг өсөж байгаа мэт боловч улсын нэгдсэн төсвийн тэнцвэржүүлсэн нийт тэнцлийн алдагдал байсаар байна.

- Төрийн мөнгө, зээлийн бодлогын зохицуулалт, зээлийн зорилго, хэмжээ, улсын нийт өрийн хэмжээг ямар түвшинд байлгах хязгаарлалт зэрэг төрийн дур зорго, эрх мэдлийг хязгаарласан, эдийн засгийн үр өгөөж, ухаалаг дүрэмлэгдсэн бодлогын сонголтод хөтөлсөн хэм хэмжээ Үндсэн хуульд тусгаагүй байгаа учраас улсын өрийн хэмжээ анхаарал татсан түвшинд байсаар байна.

- Монгол Улсын Үндсэн хуульд Улсын Их Хурал, Засгийн газрын эдийн засгийн харилцаан дахь бүрэн эрхийн талаар хэт ерөнхий заалтыг тусгаж, нийтийн санхүүгийн хүрээнд төрийн эрх баригчдын эрх мэдэлд хязгаарлалт байхгүй байгаа нь их хэмжээний мөнгийг үр ашиггүй зарцуулах, нийтийн өмчийг шамшигдуулан улмаар эдийн засгийн хямралд хүргэх эрх зүйн үндсийг бий болгожээ. Энэ талаар Монгол Улсын Засгийн газар болон Айвенхоу Майнз Монголия ИНК ХХК, Айвенхоу Майнз Лимитед, Рио Тинто Интернэшнл Холдинг Лимитед компани хоорондын байгуулсан Оюутолгойн хөрөнгө оруулалтын гэрээ, түүний өнөөгийн үр дүн тодорхой жишээ болно. Энэхүү хөрөнгө оруулалтын гэрээг байгуулахдаа нийт 8 хууль, 3 тогтоолын 20 гаруй заалтыг агуулгын хувьд зөрчиж, нийт 5 хууль, 1 тогтоолын 20 гаруй заалтад харшилсан гэрээг байгуулсан байна. Иймд Оюутолгойн хөрөнгө оруулалтын гэрээ нь орчин үеийн зах зээлийн эдийн засгийн болон хууль зүйн шинжлэх ухааны онолууд, ялангуяа тоглоомын онол, гэрээний шударга ёсны хуваарилалтын онол, үнэт зүйлийн онол арга зүйд тулгуурлаагүй²⁰, зөвхөн хөрөнгө оруулагчийн дүрмээр, тэдний талд ашигтай гэрээг байгуулсан тул Монгол улс нь үлэмж их хэмжээний баялагтай атлаа өөртөө ямар ч ашиггүй, эсрэгээрээ өртэй үр дагаврыг бий болгож байгаа нь харамсалтай байна.

- Мөн Монгол Улсын Үндсэн хуульд нийтийн санхүүгийн хүрээнд төрийн эрх баригчдын эрх мэдэлд хязгаарлалт байхгүй

²⁰ Тайлбар: Орчин үеийн эдийн засгийн хөгжлийн нэг гол онол бол “Тоглоомын онол” юм. Тоглоомын онол нь дэлхийн олон улсын зах зээлийн эдийн засгийн харилцаанд хэрэглэгдэж байгаа билээ.

байгаагаас гадна хяналт, хариуцлагын механизм байхгүй байгаа нь төрийн эрх баригчид дур зоргоор авирлах, хууль зөрчих эрхийн боломжийг олгож байна. Үүний нэг илрэл нь улс орны эдийн засгийн хөгжилд ихээхэн хувь нэмрийг оруулж ирсэн Эрдэнэт үйлдвэрийн 49 хувийг Улсын Их Хурлын зөвшөөрөлгүйгээр Засгийн газар нь хувийн компанид шилжүүлсэн явдал юм. Түүнээс гадна Хөгжлийн банк, ЖДҮ, нүүрсний хэрэг гэх мэт олон эдийн засгийн шинжтэй гэмт хэргүүд гарсаар байна.

Иймд Үндсэн хуулийн хэт ерөнхий эрх мэдэл олгосон заалтыг УИХ, Засгийн газар, улс төрчид ашиглан, түүнийг зүй бусаар гуйвуулан өөрийн дур зоргоор ашиглах, нийтийн ашиг сонирхолд хохиролтой шийдвэр гаргаж байгааг хязгаарлах тоглоомын дүрмийг тогтоосон нарийвчилсан заалт, эрх зүйн механизм Үндсэн хуульд дутагдалтай байна гэж дүгнэж байна.

IV. Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онол ба Монгол Улсын Үндсэн хууль /харьцуулсан дүн шинжилгээ/

Улс төрийн тогтолцоо нь өөрөө нийтийн эрх ашгийн төлөө явсан хүнийг шахан зайлуулах зүй тогтолтой систем ажээ²¹. Германы сонгодог философич Гегелийн үзсэнчлэн ерөнхий зарчим, бодит байдал нь зөрчилтэй байдаг бөгөөд “Цөөнх олонхыг төлөөлөх ёстой боловч, олонхоо хааж хавчиж байдаг”²² учраас улс төрийн шийдвэр гаргах дүрмийг тогтоож өгөх зайлшгүй шаардлагатай юм.

Улс төрчдийн шийдвэр гаргах дүрэм, процедурыг тогтоож, нийтийн санхүүгийн салбарын төрийн үйл ажиллагаа стандарттай байх, төрийн эрх мэдлийг хязгаарлах тухай онол бол Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онол²³ юм. Док.проф. Н.Лүндэндорж: “Үндсэн хуулийн эдийн засгийн судалгаа төр засгийн эдийн засаг, санхүүгийн аливаа

²¹ James M Buchanan, How can constitutions be designed so that politicians who seek to serve “public interest” can survive and prosper?, Constitutional Political Economy Winter 1993, Volume 4, Issue 1, pp 1-6

²² Гегель, Философия права, с 263-264

²³ Үндсэн хуулийн эдийн засаг гэсэн нэр томъёо, ойлголтыг 1982 онд Вашингтоны эрдэм шинжилгээний хуралд Америкийн эдийн засагч Ричард МакКинзи (Richard McKenzie) анх удаа гаргаж тавьсан бөгөөд энэхүү Үндсэн Хуулийн эдийн засгийн онолын санааг Америкийн эдийн засагч Жеймс Бьюкенен (James McGill Buchanan Jr) хөгжүүлсэн. Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онолын чиг хандлага нь эдийн засагчдийн төдийгүй эрх зүйн шинжлэх ухааны эрдэмтэн судлаачдын дэмжлэгийг ихээхэн авсан юм. Йелийн их сургуулийн профессор Брюс Акерман (Bruce Ackerman) эдийн засаг, эрх зүйн харилцан хамааралын тухай шинжлэх ухаан, сургалтын чиг хандлагын үүсэл нь “эрх зүйн шинжлэх ухаанд сүүлийн 100 жилийн хамгийн чухал амжилт болсон” гэж дүгнэн тэмдэглэжээ. Энэхүү онол нь хувь хүмүүсийн шийдвэр гаргах үедээ тулгардаг асуудлуудыг зохицуулах зарим хязгаарлалтын хувилбарыг ухаалаг сонголтын тогтолцоонд судалдаг судалгааны салбар болно. (Niclas Berggren, (1997) Essays in Constitutional Economics, p 2)

шийдвэр үндсэн хуулиар тодорхойлсон хүрээ хязгаарын дотор байж, түүнийг шүүх эрх мэдэл хянаж байх нь төр засгийн байгууллага, түүний албан хаагчдыг ашиг сонирхлын зөрчил, хээл хахуулаас хамгаалах үндсэн механизм гэж үзэж байна”²⁴ гэжээ.

Улсын төсөв, татвар, зээл мөнгөний бодлогыг тодорхойлох зэрэг төрийн санхүүгийн салбарын үйл ажиллагаанд улс төрчийн шийдвэр гаргах тоглоомын дүрмийг ихэнх улс орнууд Үндсэн хуульдаа тогтоож ирсэн байна. Харьцуулсан эрх зүй судлалын үүднээс гадаадын улс орнуудын Үндсэн хуулиудад дүн шинжилгээ хийж үзвэл, ХБНГУ, БНСУ, Япон, Энэтхэг, Испани, Финлянд, Польш, Унгар зэрэг улс орнууд эдийн засаг, нийтийн санхүүгийн бие даасан институтийг бүрдүүлж, Үндсэн хуульдаа тусгайлан бүлэг болгон оруулж, улсын төсөв, татвар, санхүү, зээл мөнгөний бодлогыг тодорхойлж, хяналтын механизмыг тодорхойлон өгсөн байна. Харин Монгол Улсын Үндсэн хуульд эдийн засаг, нийтийн санхүүгийн бие даасан институтийн зохицуулалт байхгүй байна.

Улс	ҮХ батлагдсан он	Бүлэг	Бүлгийн нэр	Зүйл
БНСУ	1948		Үндэсний ассемблей “Эдийн засаг”	54-59, 119 -127
ХБНГУ	1949	10	Санхүү	104-115
Энэтхэг	1949	12	Санхүү, өмч хөрөнгө, гэрээ, нэхэмжлэл	264-300
Япон	1949	7	Санхүү	83-91
Польш	1997	10	Нийтийн санхүү	216-227
Унгар	2011		Нийтийн санхүү	36-44
Монгол улс	1992			

Гадаадын улс орнууд нь Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онолын гол зарчим болох субъектүүдийн ашиг сонирхлыг хангах суурь материаллаг зарчмууд болон төсөв тэнцвэртэй байх зарчимд тулгуурлан Үндсэн хуулийн хүрээнд эдийн засаг, нийтийн санхүүгийн асуудлыг зохицуулж байна. Жишээ нь: БНСУ –ын Үндсэн хуулийн 119.2 –д: “Төр нь үндэсний эдийн засгийн тогтвортой байдал, өсөлтийг дэмжих зорилгоор эдийн засгийн үйл ажиллагааг чиглүүлэн зохицуулж, эдийн засгийн нөлөөллийг эрх зүйн бусаар ашиглах, зах

²⁴ Н.Лүндэндорж “Jurisprudence: эрх зүй судлал: философи, онол”, Улаанбаатар, 2011, 156 дахь тал

зээлд ноёрхохоос урьдчилан сэргийлж, субъектүүдийн эдийн засгийн үйл ажиллагааны зохицлыг хангах замаар эдийн засгийг ардчилахад чиглэгдэнэ” гэж заажээ.

Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулийг манай улс оронтой ижил социалист нийгмийг халсан постсоциалист улс орнуудын Үндсэн хуулиудтай харьцуулан авч үзвэл, Монгол Улсын Үндсэн хуульд улсын төсөв, татвар, санхүү, зээл мөнгөний бодлогыг зохицуулсан зохицуулалт байхгүй байна. Тухайлбал, Улсын төсвийг хуульд заасан хугацаанд батлаагүй бол ерөнхийлөгч парламентын бүрэн эрхийг хугацааг богиносгох /Польш/, эсвэл тараах /Унгар/ эрхтэй байдаг. Мөн улсын төсөв, нийтийн санхүү, үндэсний хөрөнгийн хяналтыг хэрэгжүүлэх байгууллагын бүрэн эрх, үйл ажиллагааны зарчмыг Үндсэн Хуульд тусгаж өгсөн байна. Жишээ нь: Улсын төсөв, нийтийн санхүү, үндэсний хөрөнгийн хяналтыг Унгар улсад Аудитын Хороо, Төсвийн зөвлөл, Польш улсад Хянан шалгах дээд танхим хэрэгжүүлдэг²⁵. Энэ бүх зохицуулалт Монгол Улсын Үндсэн хуульд байхгүй байгаа юм.

Гадаадын улс орнууд нь төсвийн тогтвортой байдлыг хангах, хэрэгжүүлэх үүднээс зээл, мөнгөний бодлогыг тодорхойлж, улсын өрийн хэмжээний хязгаарлалтыг Үндсэн хуульдаа зааж өгсөн байдаг. Тухайлбал, Унгар улсад улсын өрийн хэмжээг дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 50 хувиас хэтрэхгүй байхаар, Польш улсад дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 60 хувиас хэтрэхгүй байхаар Үндсэн хуульдаа зааж өгсөн байна. Харин ийм заалт Монгол Улсын Үндсэн хуульд байхгүй юм.

Харьцуулалтын утга	Унгар улс	Польш улс	Монгол улс
Улсын өрийн хэмжээний хязгаарлалт	ДНБ –ий 50 %- иас хэтрэхгүй байх	ДНБ –ий 60%- иас хэтрэхгүй байх	Үндсэн хуулиар зохицуулсан заалт байхгүй. Харин Төсвийн тогтвортой байдлын тухай хуулиар зохицуулсан боловч улсын өрийн хэмжээний хязгаарлалтыг 40 хувиас 60 хувь хүртэл өсгөж ирлээ.

²⁵ Ж.Сайнхишиг, Монгол Улсын Үндсэн хууль дахь эдийн засгийн зохицуулалт, Улаанбаатар, 2013, 42-44 дэх тал

Он гарахад төсөв батлагдаагүй бол	Ерөнхийлөгч парламентыг тарааж болно	Ерөнхийлөгч Сеймийн бүрэн эрхийн хугацааг богиносгож болно	Зохицуулагдаагүй
Улсын төсөв, нийтийн санхүү, үндэсний хөрөнгийн хяналт	Аудитын Хороо, Төсвийн зөвлөл	Хянан шалгах дээд танхим	Зохицуулагдаагүй
Төв банкны Үндсэн Хуулийн статус	Мөнгөний бодлогын хариуцлагыг хүлээнэ	Зөвхөн тус банк мөнгө хэвлэн гаргах болон мөнгөний бодлогыг тодорхойлох, эрхлэх эрхтэй	Зохицуулагдаагүй

Улсын өрийн хэмжээний хязгаарлалтыг Монгол Улсын “Төсвийн тогтвортой байдлын тухай” хуулиар зохицуулж ирсэн бөгөөд улсын өрийн хэмжээний хязгаарлалтыг 40 хувиас 60 хувь хүртэл өсгөж ирлээ.

Он	Хуулиар тогтоогдсон өрийн хувь хэмжээ	Тайлбар
2014	40 хувь	
2015	55 хувь	
2016	60 хувь	6.1.4.Засгийн газрын өрийн өнөөгийн үнэ цэнээр илэрхийлэгдсэн үлдэгдэл нь тухайн жилийн оны үнээр тооцсон дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 60 хувиас хэтрэхгүй байх.

Гэтэл ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн төсвийн тухай заалтууд нь санхүүгийн хариуцлага, тогтвортой байдлыг хангахад чиглэгддэг бөгөөд төсвийн тогтолцооны нэг гол онцлог нь эдийн засгийн тогтвортой байдал, өсөлтөд сөрөг үр дагавар авчрах хэт их зээл, өрийн хуримтлалаас урьдчилан сэргийлж, орлого, зарлагыг тодорхой нөхцөл байдлаас бусад тохиолдолд өр, зээлийг оролцуулалгүйгээр тэнцвэржүүлэхийг шаарддаг. ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн Article 115 дугаар зүйлийн (2) -т: “Орлого, зарлага нь үндсэндээ зээлийн оролцуулахгүйгээр тэнцвэртэй байна. Зээл авах замаар олсон орлого нь нэрлэсэн дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 0.35 хувиас хэтрэхгүй тохиолдолд энэ зарчмыг баримтална. Түүнчлэн эдийн засгийн

хөгжил хэвийн байдлаасаа гажсан үед өсөлт, бууралтын үеийн төсөвт үзүүлэх нөлөөллийг тэгш хэмтэйгээр тооцох ёстой. 1-3 дугаар зүйлд заасан зээлийн хязгаараас бодит зээл авсан зөрүүг хяналтын дансанд бүртгэнэ; Нэрлэсэн дотоодын нийт бүтээгдэхүүнтэй харьцуулахад 1.5 хувийн босгыг давсан дебитийг эдийн засгийн мөчлөгийн дагуу бууруулна” хэмээн зээл авах шаардлагатай бол зээлийн хэмжээг ДНБ-ний 0.35 хувьд хүртэл хязгаарлаж, эдийн засгийн нөхцөл байдлыг бүрэн дүүрэн урьдчилан таамаглах боломжгүйг хүлээн зөвшөөрч, зээлийн хэмжээг ДНБ-ний 1.5 хувиас хэтэрвэл хяналтын дансанд бүртгэж, эдийн засгийн мөчлөгт тааруулан бууруулахаар Үндсэн хуульдаа тусгажээ. ХБНГУ-ын төсвийн тогтолцооны өөр нэг давуу тал нь төрийн санхүүг хянах Холбооны Аудитын Шүүхийг бий болгосон явдал юм.

Дээрхээс үндэслэн, харьцуулсан дүн шинжилгээний үр дүнд дараах дүгнэлтийг хийж байна. Үүнд:

- Хөгжингүй болон постсоциалист улс орнууд “Нийтийн санхүү”-гийн харилцааг зохицуулсан тусгай бүлгийг Үндсэн хуулийн нэг хэсэг болгосон байна.

- Хөгжингүй улс орнууд төсвийн тэнцлийг алдагдуулахгүй байх үүднээс төсвийн орлого, зарлага тэнцвэртэй байхаар хязгаарлалтыг Үндсэн хуулиар тогтоосон байна.

- Улс орнууд мөнгөний хатуу бодлогыг баримталж, өрийн хэмжээг хязгаарласан зохицуулалтыг Үндсэн хуулиар зохицуулсан байна.

- Нийтийн санхүүгийн хяналтын байгууллагыг Үндсэн хуулийн байгууллага болгосон байна.

- Эцэст нь дүгнэхэд ардчилсан улс орнуудын Үндсэн хууль нь нийтийн санхүүгийн тоглоомын дүрмийг Үндсэн хуулиар нарийвчлан зохицуулахад чиглэгдсэн фискаль Үндсэн хууль руу чиглэгдэн хөгжиж байна.

Иймд Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онол арга зүйд үндэслэн Монгол Улсын Үндсэн хуулийн эдийн засгийн зохицуулалтыг боловсронгуй болгох арга зам нь:

1) Монгол Улсын Үндсэн хуульд “Нийтийн санхүү” бүлгийг бий болгож, улсын төсвийг боловсруулах, батлах болон төсвийн орлого, зарлагын тэнцэл алдагдахгүй байх эрх зүйн зохицуулалтыг хуульчлах,

2) Үндэсний аудитыг Үндсэн хуулийн байгууллага болгож, нийтийн санхүүгийн хяналтын механизмыг бий болгох,

3) Монгол Улсын өрийг бууруулж, эдийн засгийн тусгаар тогтнолыг хамгаалахын тулд өрийн хэмжээ нь ДНБ –ний 60 хувиас

хэтрэхгүй байх гэсэн заалтыг Үндсэн хуулиар хуульчлах,

4) Мөнгөний бодлого, түүний хяналтын механизмыг Үндсэн хуулиар хуульчлах

5) Тоон хязгаарлалтаас гадна процедурын хязгаарлалтыг Үндсэн хуульд тусгах гэж үзэж байна.

V. Дүгнэлт

“Монгол Улсын Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онол – арга зүйн үүднээс дүн шинжилгээ хийх нь” сэдэвт судалгааны үр дүнд дараах дүгнэлтийг гаргаж байна. Үүнд:

1) Гадаад улс орнуудын Үндсэн хуультай харьцуулахад Монгол улсын Үндсэн хуулийн эдийн засгийн зохицуулалт сул байна.

2) Төрийн санхүү, зээл, албан татвар, мөнгөний зэрэг эдийн засгийн бодлогыг тодорхойлох эрхийг Улсын Их Хурал, Засгийн газарт ямар нэгэн хязгаарлалтгүйгээр олгосон нь улс төрчдийн дураараа авирлах бололцоог олгож байна.

3) Монгол Улсын Үндсэн хуулийн эдийн засгийн зохицуулалтыг Үндсэн хуулийн эдийн засгийн онол, Тоглоомын онол болон монголчуудын оршихуйн үнэт зүйлд үндэслэн сайжруулах шаардлагатай.

4) Төрийн эдийн засгийн бодлогыг тодорхойлогч, шийдвэр гаргагчдын баримтлах бодлого, зарчим, тоон болон процессын хязгаарлалтуудыг Үндсэн хуулийн түвшинд тодорхойлох шаардлагатай байна.

5) Монгол Улсын Үндсэн хуулийг фискаль Үндсэн хуулийн чиг хандлагаар хөгжүүлэх шаардлагатай.

[Ном зүй]

Гегель, Философия права,

Н.Лүндэндорж, Шилжилтийн үе: Улс төр, эрх зүйн асуудал, Улаанбаатар, 2010

Н.Лүндэндорж, “Jurisprudence: эрх зүй судлал: философи, онол” Улаанбаатар, 2011

Монгол Улсын нийгэм, эдийн засгийн танилцуулга, 2019 - 2023, Улаанбаатар, 2024

Монгол Улсын 1924, 1940, 1960, 1992 оны Үндсэн хууль, Улаанбаатар, 2021

Ж.Сайнхишиг, Монгол Улсын Үндсэн Хууль дахь эдийн засгийн зохицуулалт, Улаанбаатар, 2013

Ш.Нацагдорж, “Сум, хамжлага, шавь ард”, Улаанбаатар, 1972

James M Buchanan, How can constitutions be designed so that politicians who seek to serve “public interest” can survive and prosper?, Constitutional Political Economy Winter 1993, Volume 4, Issue 1

Niclas Berggren, (1997) Essays in Constitutional Economics

БНМАУ -ын 1924 оны Үндсэн хууль,

БНМАУ -ын 1940 оны Үндсэн хууль,

БНМАУ -ын 1960 оны Үндсэн хууль,

Монгол Улсын Үндсэн хууль,

Монгол Улсын Төсвийн тогтвортой байдлын хууль,

Монгол Улсын Өрийн удирдлагын тухай хууль,

Бүгд Найрамдах Польш Улсын Үндсэн хууль,

Бүгд Найрамдах Солонгос Улсын Үндсэн хууль,

ХБНГУ-ын Үндсэн хууль.

[Abstract]

Analyzing the Constitution of Mongolia from Theoretical and Methodological Approach of Constitutional Economics

Selenge Khayankhyarvaa

Doctor of Laws (Ph.D.).

*Director of the Constitutional Law Institute,
National University of Mongolia*

Ulaanbaatar, Mongolia

It has been 100 years since the Mongolian People's Republic adopted its first Constitution and laid the foundation for constitutional development.

Although Mongolia has been steadily developing along the lines of democratic constitutionalism and is undergoing political, social, and economic reforms, socio-economic development has not reached a certain level of development, which creates a need to analyze the current provisions of the Constitution. Therefore, within the scope of the topic “Analyzing the Constitution of Mongolia from theoretical and methodological approach of Constitutional Economics”, the provisions related to economic legal regulations of the Mongolian Constitution are considered from a historical perspective and the current provisions of the Constitution are analyzed based on the theoretical and methodological approach of Constitutional Economics.

Also, based on the theory of constitutional economics and the methodology of game theory, an attempt has been made to identify the weaknesses of the provisions related to the economic regulations of the Mongolian Constitution and to determine ways to improve them, which is of theoretical and practical significance.

[Keywords]

Economy, Finance, Constitution, Constitutional Economics, Constitutional Restrictions.